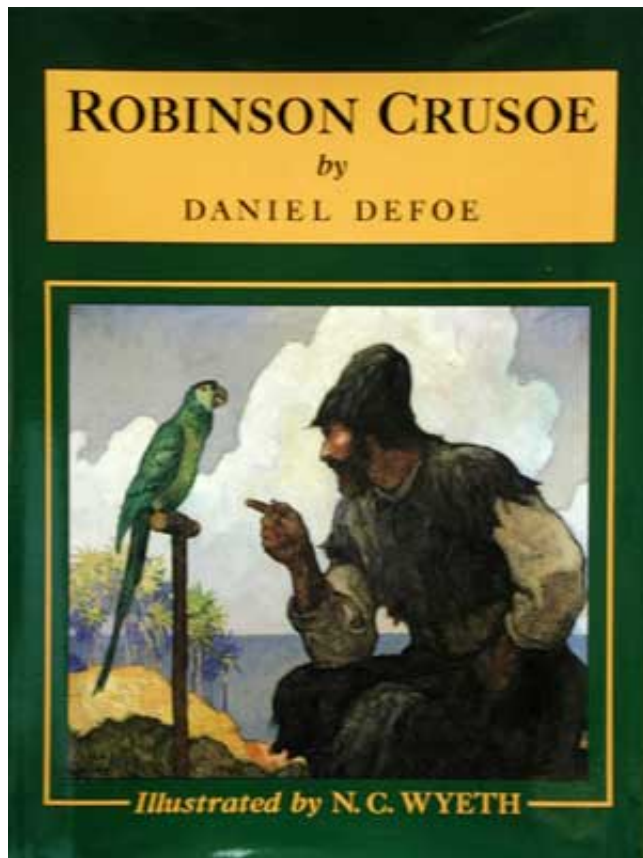

A jövő szép és rossz emlékei

Utópiák az európai irodalomban és a bölcseletben

2008-12-31

Noha az utópia szót Thomas More alkotta meg 1516-ban, már korábban is léteztek hasonló jellegű művek. A 20. század közepén Aldous Huxley Szép új világ (1932) című regényében megjelent a negatív utópia, más néven a disztópia fogalma, hogy azután az 1950-es évektől tudományos-fantasztikus irodalom folytassa tovább a kimeríthetetlen témát.

Maga a szó görög eredetű, az ou (sehol) és a toposz (hely) fogalmak összepárosításából származik; jelentése nem létező hely, sehol sincs ország. Amikor Morus Tamás 1516-ban latinul kiadta De optima reipublicae statu deque nova insula Utopia című útirajzát, dialógusregényét, filozófiai értekezését – a pontos meghatározás aligha lehetséges –, nyilván meg sem fordult a fejében, hogy ezzel lerakja egy eljövendő és roppant szerteágazó műfaj alapjait.

Az utópia természetrajza mindig is érdekelte a filozófusokat, elég, ha ezzel kapcsolatban Karl Mannheim és Ernst Bloch nevét említjük. Előbbi 1929-ben – azaz még a negatív utópiák elterjedése előtt! – megjelent Ideológia és utópia című alapművében leszögezi: „A mítoszok,

mesék, a vallásos túlvilágképzetek, a humanista képzelődések, az útiregények szüntelen változó kifejezése voltak annak, amit az élet nem tartalmazott.” Ám az utópiák: „mindazok a lét-transzcendens elképzelések (tehát nem csak vágykivetítések), amelyek valamikor átalakító módon hatottak a történelmi-társadalmi létre”. Mannheim eszerint mintha pozitív erőt tulajdonítana az utópiáknak. Később látni fogjuk, ez az elképzelés mennyiben tartható. Újabban Boris Groys, a németül író orosz posztmodern eszmetörténész próbálta meg leírni egy utópia teljesülésének minimális feltételeit: „Ahhoz, hogy az ember egy utópiát minden részletében gondosan megtervezzen és felépítsen, s hogy megóvhassa azt a tökéletlen világ rontó hatásaitól, bizonyos térbeli elkülönülés szükségeltetik. Nem véletlen, hogy az utópiákról szóló híradásokat rendszerint úti beszámolók tartalmazzák. Olyasvalakire van szükség, aki egy merész és veszélyekkel teli tér- vagy időutazás során valamelyik szigeten, egy magas hegy fennsíkján, idegen bolygón vagy a miénktől eltérő időzónában egyszer csak utópikus világra bukkan. S amikor aztán az utazó elhagyja ezt az utópikus világot, másodszor már képtelen visszatérni. (...) Éppen ezért az első parancsolat, amihez az utópiagyártónak tartania kell magát: találj egy lakatlan vidéket, mert csak ott sikerülhet igazán valamit egy átfogó terv szerint megalkotnod.” Groys azért ad némi megszorítást: „A helyes stratégia, ha az utópia építője terve megvalósításához lakott területhez közeli lakatlan – de legjobb, ha lakhatatlan – helyet, u-toposzt talál.”

Platón és következményei

Ezt a kíváncsiságot már az ókor – legkivált Platón nevéhez köthető – ideális államképzései is teljesítették. Atlantiszról, az elsüllyedt aranykori szigetről szóló híreket elsősorban az ő írásai, a Timaios és a Kritiasz őrizték meg (ezt a fonalat vette fel később Francis Bacon az Új Atlantisz című utópiájában), és való igaz: egy soha nem látott, mindörökké megsemmisült helynél lakhatatlanabb vidéket nehezen találni. De ez csak mese, netán mítosz, ahogy Mannheim írta. És jellemzője, hogy a múltba nyúlik, míg az utópiák egyik fő ismérve, hogy a megfoghatatlan jövőt célozzák. Ekkor már korántsem mesebeszéd az Állam, Platón i. e. 370 körül írt, minden értelemben hatalmas műve, amelyben átfogó kísérletet tesz tökéletes államszervezetről szőtt álma leírására. A dialógussorozat hatása felmérhetetlen, és elmondhatjuk, bizonyos értelemben minden későbbi utópia vagy disztópia ide tér vissza, ebből indul ki, vagy ezzel vitázik.

A Platón-féle társadalmi berendezkedés – mint szinte az összes utópia – egyfajta kasztrendszerre épül, hiszen az államot alkotó emberek szerinte három nagy csoportra oszthatók. Az uralkodó vagy oktatók rendjéről szólva Platón kijelenti: a polgárok helyes életmódjáról csak a bölcsek képesek gondoskodni, ezért fontosnak tartja, hogy az állam élén filozófus királyok álljanak. Az örök vagy katonák rendje gondoskodik az állam külső és belső védelméről. A többi állampolgár vagy a földművesek rendjébe a kézművesek, az iparúzó, a földművesek tartoznak. (Ez a hármas felosztás eltorzított alakban Orwell 1984 című regényében bukkan fel ismét.)

A mind a demokráciát, mind a zsarnokságot elvető platóni állam további jellegzetessége a magántulajdon hiánya. Még a gyerekek és az asszonyok is közösek, és az állam határozza meg, ki kivel nemzhet utódot. Ugyancsak döntő motívum, hogy az ideális társadalom vezető rétege a filozófusokból áll, vagyis az uralkodó osztály az értelmiség.

Morus Tamás műfajnak nevet adó műve azonban sok tekintetben tovább lép. Ami nem csoda, hiszen a platóni Állam óta eltelt nagyjából 1700 évben alapvető változások történtek Európa életében. E terén nem lehet alábecsülni a nagy utazásokat, Kolumbusz és Magellán mellett például Amerigo Vespucci 1504-ig megtett négy amerikai útját. Az erről szóló útleírások – így elsősorban az 1507-ben megjelent, Vespucci kalandjairól szóló beszámoló (az utazásban a történet szerint az Utópia egyik elbeszélője, Csupatűz Raphael is részt vett) – nemcsak ürügyet, ötletet, valamint formát szolgáltatnak Morusnak, hanem az utópisztikus fikcióelemek számára is kínálnak némi valóságos alapot. Itt is látjuk, hogyan teljesül Groys kíváncsi, hiszen Utópia nyilvánvalóan valami lakható, emberlakta vidékhez közel eső táj, ugyanakkor teljesen elszigetelt, szinte megközelíthetetlen. Nagyon fontos az alábbi mozzanat, amely az említett Vespucci-féle 1507-es útleírásban a felfedezett indián (inka, azték) társadalmakról a következő leírást adja: „Megvetették az aranyat, az igazgyöngyöt és az ékszereket... sem eladással, sem vásárlással nem foglalkoznak, beérik azzal, amit a természet önként nyújt a maga bőségében.” Nyilvánvaló, hogy itt megint az aranykor, a mindenkori Atlantisz valamiféle elképzelt ragyogásával találkozhattak a kortársak, és egyben a romlatlan természeti állapotok ideális esetével. Mindennek fontos következményei voltak Morus és a többi utópista elképzeléseire nézve, hiszen a maga ősi érintetlenségében megmaradt világ most amolyan „bezzeg-gyerek” lesz a civilizáció által megrontott modern társadalommal szemben.

Akár Platónnál, Morus utópikus vágyai közt is az első egyike a magántulajdon megszüntetése és a közösségi tulajdon intézményesítése. Senkinek nincs semmije, minden az államé, és pedig nemcsak a föld és az egyéb termelési tényezők, mint a későbbi kommunista utópiákban, hanem még az olyan személyes használati tárgyak is, mint például a ruha. A házakat tízévente sorshúzás útján egymás között kicserélik, jöllehet maguk a házak is egyformák, és természetesen azok is a közösség tulajdonában vannak. Mindenki dolgozik, férfiak és nők egyaránt kiveszik a részüket a termelésből, mindenki részt vesz a javak előállításában. Mivel nincs magántulajdon, mindenki beadja a közösbe, amit és amennyit megtermelt, valamint abból és annyit vételez ugyanonnan, amire és amennyire neki és családjának szüksége van. Senki nem termel lustaságból vagy kényelemből kevesebbet, mint amennyit a kötelező munkaidő (6 óra) alatt megtermelni képes, ugyanakkor senki sem vesz el a közösből többet, mint amennyire feltétlenül szüksége van, így a pazarlás is megszűnhet.

Fontos eltérés, hogy – ellentétben Platónnal – Morus igyekszik nem pusztán filozófiai síkon tartani gondolkodását, megpróbálja ugyanis leírni Utópia sziget lakóinak mindennapi életét. És ez az élet mai szemmel nézve nemigen szívderítő – egysíkú, unalmas, uniformizált világot érzékelünk. A sziget minden városa egyforma alaprajzú, egyformák az utcák, a házak. Legyen tél vagy nyár, mindenki ugyanolyan ruhában jár, amelynek nemcsak a szabása, de még a színe és az anyaga különbözhet a többiekétől. Az élet minden perce szabályozott, önálló elképzelése a tevékenységére vonatkozólag gyakorlatilag senkinek sem lehet. (Nem ismerős ez George Orwell négyszáz évvel későbbi regényéből?! Innen szinte csak egy ugrás a Nagy Testvér mindent látó szeme...) Meghatározott dolog, hogy mikor kell kelni, dolgozni, enni, tanulni vagy játszani. És nemcsak az idő, de a mód is az előírások szerint alakul. Enni naponta kétszer lehet (vagyis inkább: kell), mégpedig harminc családonként közös csarnokokban, mindenkinek ugyanazt az ételt, ráadásul pontosan meghatározott helyen. A férfiak a fal mellett ülnek, az asztal belső részén, a nők velük szemben, a külső részen. De még így sem ülhet bárki oda, ahova akar (például a családtagja vagy a legjobb barátja mellé), hanem egy fiatal mellett egy öregnek, megint egy fiatalnak, majd ismét egy öregnek kell ülnie, és így tovább. Az élet eme

színtelen-szagtalan, kietlen mivolta majd visszatér Aldous Huxley, Orwell és a többiek nagy műveiben, csakhogy ezúttal már súlyos kritikaként.

Morus művének legjelentősebb folytatása Tommaso Campanella (1568–1639) a Napváros című, 1602-ben írt műve. Campanella nem sok újat hoz, megmarad a kasztrendszer, a szigorú szabályozás, az értelmiség vezető szerepe, a nőközösség, magyarul a szervezett promiszkuitás, vagy ahogy ő mondja, a „vándorközösülés”. A regulálás terén az olasz filozófus szinte a komikumig elmegy: „Csak a legerőteljesebbek és legjobbak nemzenek, az orvosok és tisztviselők irányítását követve, az asztrológia alapján, a nemzésnek megfelelő időben, az istenség iránti félelem és tisztelet jegyében, s csupán 25 éves koron felül és 53 éves koron alul; az asszonyok számára is előírtuk a megfelelő időt, azt, amikor a leginkább alkalmasak, megszüntettük továbbá a nem megfelelő egyesüléseket, amelyek például csak a gazdaság növelése céljából jönnek létre, s amelyből a köztársaság nem nyer sarjakat, legfeljebb hitvány torzszülötteket és gyengeelméjűeket, mint a tapasztalat mutatja.” Az egészséges nemzés mindent szentesít, a nőközösségben élő asszonyok nem ismerhetik a visszautasítás fogalmát, itt mindenki szabad préda – ismét egy olyan elem, amely Huxley művében tér majd vissza, ám most már rémálomként: „mindenki mindenkié”. Campanella látomásában ennek persze egészségügyi oka is lehet: „Elejét vettük a sok közösülésből származó gyengeségnek és a meddőséget okozó betegségnek, mert ha az egyik asszony nem fogamzik meg az egyik férfitől, megfoghat a másiktól, s éppen a természet tanítja, hogy ilyen esetben változtatni kell.” Ennek a fajtenyésztésen alapuló antropológiai ideának abszurd példáját adja, amikor a tisztviselők, papok és bölcsek „nemzéséről” szól: „bennük ugyanis a sok gondolkodás következtében gyengébb az életösztön, és nem származtatják át agyuk értékét, mert mindig gondolkodnak valamin, s ezért satnya utódokat nemzenek. Emiatt aztán nagyon ügyelnek, és csak nagyon életerős, vidám és szép nőkkel hozzák össze őket; a nagyképzetű és szeszélyes férfiakat pedig kövér, nyugodt, szelíd viseletű nőkkel.”

Az utópiák történetében a következő fejezet Francis Bacon (1561–1626) Új Atlantisz címen halála után egy évvel megjelent értekezése. Sok érdekességet nem ad a témához, de szemben Campanella és Morus módszerével, ő immár nem párbeszédes formában adja elő mondandóját, az értekezés így erősen közelít a regényhez, pontosabban a fantasztikus útleíráshoz.

Az utópiák fonákja

Úgy tűnik, a negatív utópiákat éppen a pozitív utópiák hívták elő, pontosabban az utópiák látszólag idilli állapotainak végiggondolása. Már Voltaire (1694–1778) műveiben megkezdődik ez a folyamat, az 1759-es datálású *Candide*, miként kései regénye, *A vadember*, 1767 is, egyértelműen az ideális elképzelések epés szatírája. Részletekre most nincs hely kitérni, de annyi általánosságban megállapítható, hogy a 18. századtól kezdve az utópiákban a filozófiai traktátus helyét fokozatosan a regény veszi át, és ebben a franciák mellett az angolok vitték a főszerepet. Utóbbiak közül mindenképpen megemlítendő az a két jelentős alkotás, amely bizonyos fokig új irányt adott az európai irodalomnak és az utópia fogalmának: Jonathan Swift (1667–1745) *Gulliver utazásai* című regénye (1726) és az 1719-ben publikált *Robinson Crusoe*, Daniel Defoe (1660–1731) műve. Az utóbbi egyben egy új műfaj, az úgynevezett robinzonád megalapozója. Noha mindkét regény képzeletbeli, sehol sincs vidéken játszódik, a

szó szoros értelmében talán csak Swift művének negyedik része nevezhető utópiának; a nyihahák országában a bölcs lovak uralkodnak a teljesen elfajzott emberek, a jehuk fölött. Szatíra ez, nem is annyira utópia. A harmadik részben, a tudósok repülő szigetén megint Platónhoz térünk vissza: a gondolataikba merült tudósokat egy lelki légyecsapóval, azaz egy botra szerelt hólyagnak a szájra mért enyhe csapásával kell visszatéríteni a valóságba – Swift szerint a filozófusok a legkevésbé sem alkalmasak egy ország irányítására, s a szektánszal és szögmérővel kiszabott nadrág mindenre jó, kivéve azt, hogy viselje az ember.

Hosszabb irodalmi szünet után Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij *Ördögök* című, 1873-ban kiadott pamfletszerű regénye ad újat és meghökkentőt. Ehhez azonban meg kellett élnie az úgynevezett utópikus szocialisták, mindenekelőtt Charles Fourier (1772–1837) egyenlősítő eszméinek elterjedését, valamint az orosz anarchisták, legkivált Mihail Bakunyin és Szergej Nyecsajev forradalmi és az utópista Nyikolaj Csernisevszkij merőben elméleti működését. Az *Ördögök* képzeletbeli szereplője, a szocialista tanokat végiggondoló vidéki filozófus, Sigaljov, „ez a Fourier-val vetekedő lángelme” rémületes képet fest a világ jövőjéről: „A társadalom minden egyes tagja figyeli és szükség esetén köteles feljelenteni a másikat. Minden egyén az összességhez tartozik, az összesség pedig az egyénhez. Mindnyájan rabok, és a rabságban egyenlők. Végső esetekben: rágalom és gyilkosság, de a legfőbb az egyenlőség. (...) A rabszolgáknak egyenlőknek kell lenniük: zsarnokság nélkül még soha sem volt szabadság, sem egyenlőség, de a nyájban egyenlőségnek kell lennie, és ez a sigaljovizmus!” Ezt olvasva aligha tarthatjuk véletlennek, hogy a sztálinizmus alatt Dosztojevszkij műve tiltottnak számított – a bolsevizmus könnyedén magára ismerhetett ebben a látomásban.

A legnagyobb rémálom – a megvalósítható utópiák

A társadalom technikai fejlődésével az eddig képzeletbelinek számító idill, vagyis az élet totális ellenőrzése és alárendelése valami nagyobb eszmének hirtelen megvalósíthatónak tűnt. Két totális rendszer alakult Európában, a hitleri és a sztálini. Ennek előestéjén keletkezett az angol Aldous Huxley (1894–1963) *Szép új világ* című, 1932-ben megjelent műve, az első, amely egy regény teljes cselekményében vonta le a korábbi filozófiák ajánlatainak konzekvenciáit. Könyvének a bolsevizmus elől Párizsba menekült orosz filozófustól, Nyikolaj Bergyajevtől származó mottója rendkívüli jelentőségű: „Úgy tűnik, az utópiák sokkal könnyebben megvalósíthatók, mint azt korábban gondoltuk. Manapság egy új és sokkal rémisztőbb kérdéssel kell szembenéznünk: hogyan tudjuk megakadályozni, hogy az utópiák valóra

váljanak?” Éppen ez, vagyis a megvalósult álom Huxley gondolati kiindulópontja: a regény 2540-ben kezdődik, azaz „Ford után 632-ben” – ugyanis a híres és olcsó tömegautó, az úgynevezett T modell első példányai 1908-ban gördültek le az ugyancsak Ford által szabadalmaztatott futószalagról. Ez a tény mindent átsző a szép új világban: a kereszt jele helyett immár T-t vetnek a hívők, és az „Édes Istenem” helyett így kiáltanak fel: „Édes Fordom!” Az új technika meghatározza az új társadalom felépítését is, az emberek nem nemzéssel és szüléssel, hanem lombikokban keletkeznek, akárha futószalagon. De mindez még semmi. A legfontosabb mozzanat az egyformaság és a kondicionálás, ahogy a gyártásvezető igazgató fogalmaz: „Kilencvenhat teljesen egyforma iker dolgozik kilencvenhat teljesen egyforma gépen! Mindenki pontosan tudja, hol a helye. Az emberiség történelme során most először.” És a sigaljovi rémlátomáson is túltevő, tíz értelmiségi, azaz Világellenőr vezette Világállam jelszava: „Közösség, Azonosság, Állandóság”. Ezt a célt csak kondicionálással lehet elérni; ennek során a megszületendő egyedeket már előre beprogramozzák a társadalomban elfoglalt eljövendő helyükre. Így ismét kasztrendszer jön létre, amelyben az értelmiség, az „alfák és a béták” játsszák a vezető szerepet, míg a „gammák, delták és epszilonok” (ők lesznek később Orwell regényében a „prolik”) a zokszó nélkül robotoló, az alantas munkákat ellátó dolgozókat jelentik.

Mindenki mindenkivel egyenlő – a sigaljovizmus megvalósult. Ez meghatározza a nemi erkölcsöt is: mert bár a nemzés tilos (arra ott vannak a lombikok), az állandó partnercsere egyenesen kíváncsú dolog, és ha valaki több héten át nem cseréli partnerét, azt megvetés sújtja. (Ezt kapták fel később a hippimozgalom utópisztikus kommunáiban.) Ebből a totális ridegségből legfeljebb a szerelem jelenthet kiutat. Ám szükségszerűen ez is kudarcba fullad: Lenina Crowne és az egyik emberrezervátumból megszökött „Vadember” (itt Voltaire főhőse tér vissza) szerelme nem teljesülhet be, hiszen a lány képtelen túllépni azon a szerepen, amire kondicionálták. A regény tragédiával zárul, a „Vadember” felakasztja magát.

És egy beteljesületlen szerelem a vége George Orwell (1903–1950) 1949-ben publikált alapművének is. Az 1984 nyilvánvalóan a második világháború tapasztalataira épít, noha az 1943-ban írt Állatfarm című negatív utópiájában Orwell már készen állt szembenézni a következményekkel. A nagy háború után azonban a győztesek (a regényben: Óceánia, Eurázsia és Keletázsia) mintha végleg felosztották volna a világot, és noha folyamatos háborúban állnak, ez voltaképpen látszat csupán. Orwell roppant átfogó és logikus regényszövegéből kiemelhetünk bármely részt, voltaképpen ugyanoda jutunk, azaz a problémák legközepebe. „Jelenleg például, 1984-ben (ha csakugyan 1984 volt) Óceánia Euráziával háborúzott és Keletázsiaival volt szövetségben. Se hivatalos, sem magánmegnyilatkozásokban nem vallották be soha, hogy a három hatalom időnként másképpen is csoportosult. Pedig – ebben Winston egészen bizonyos volt – Óceánia négy évvel ezelőtt még Keletázsiaival állt háborúban s Euráziával szövetségben. (...) A Párt azt állította, hogy Óceánia sohasem volt szövetségben Euráziával. Ő, Winston, tudta, hogy Óceánia igenis szövetségben volt Euráziával, méghozzá nem is olyan régen: négy évvel ezelőtt. De hol létezett ez a tudás?”

Éppen ez a lényeg, hogy e tudás csakis Winston agyában él. A múltat ugyanis végképp eltörlik az „Angszoc” világában, azaz Óceániában; az alapgondolat: „Aki uralja a múltat, az uralja a jövőt is. Aki uralja a jelent, az uralja a múltat is.”

Ennek megfelelően folyamatosan átírják a múltat, az emlékeket megsemmisítik, és Winston éppen egy ilyen átíró intézményben dolgozik, ráadásul a Külső Párt tagja. Mert persze Orwellnél is kasztrendszer uralkodik, a Belső Párt, a Külső Párt és a „prolik” csoportja. Mindenek fölött pedig a Nagy Testvér áll, aki mindent tud és lát, és akihez képest Isten csak egy halvány gondolatkísérlet. (Hogy NT, azaz Big Brother létezik-e egyáltalán, természetesen ugyancsak kérdéses a regényben. Miként az is valószínű, hogy a nagy ellenzéki vezér, Goldstein szintén fiktív alak, pusztán a Belső Párt találmánya, és nem más, mint gonosz provokáció.) Óceánia hármasszava komoly filozófiai jelentőségű: „A Háború: Béke. A Szabadság: Szolgálat, A Tudatlanság: Erő”. Látjuk, hogy minden önmaga ellentétével azonos, és éppen ez a mindent meghatározó tézis, ugyanis e világ az úgynevezett „duplagondol”, a double thinking fogalmán alapul. Ha a Párt azt mondja, hogy $2 \times 2 = 5$, akkor itt egyszerre kell hinni, hogy ez igaz, ám egyidejűleg tudni kell azt is, hogy badarság. Winston és Julia viszont nem hiheti, hogy szerelmük badarság. De hát épp ez lesz a vesztük; viszonyukat leleplezik, és Winston a regény utolsó mondatában feltétel nélkül lerakja a fegyvert: „Szerette Nagy Testvért.” Az utópia megvalósult.

Úgy tűnik, ez a keserű szó volt az utolsó a nagyszabású európai utópiák történetében. Az ötvenes évektől kezdve a tudományos-fantasztikus irodalom vette fel a fonalat, egyebek között Philip K. Dick, Stanisław Lem, Arthur C. Clarke, Pierre Boule írt utópisztikus jellegű regényeket. Idevágó fejlemény az alternatív történelmi művek megjelenése, melyek abból indulnak ki, mi lett volna, ha például Németország nyeri meg a világháborút. De az újabb utópisztikus irodalom mintha elvesztette volna egykori filozófiai gazdagságát és méltóságát. Hogy megváltozik-e a helyzet, az bizonyosan a jövő zenéje.

Bán Zoltán András (Medical Tribune)

© 2009 - 2011 Professional Publishing